

Воляннюк І. О.,

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри української мови і літератури та методик їх навчання
Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії імені Тараса Шевченка

ТОПОНІМИ ЯК МАРКЕРИ ПРОСТОРОВОГО КОНТИНУУМУ (НА МАТЕРІАЛІ ПОЕТИЧНИХ ТВОРІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА)

Анотація. У статті здійснено лінгвістичний аналіз топонімів у поетичних творах Тараса Шевченка як маркерів просторового континууму. Матеріалом для виконання розвідки послужувало видання «Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка». Авторкою висвітлено трактування поняття *континууму* у лінгвістичній і літературознавчій галузях, визначено, що просторово-часова взаємодія (інакше – континуум) – основа логічної організації текстів будь-якого функціонального стилю. Топоніми і є тими лексичними одиницями, за допомогою яких вибудовується локалізація подій у тексті. Вивчення топонімів як маркерів просторового континууму поезії Т. Шевченка має важливе практичне і теоретичне значення для здійснення цілісного лінгвістичного аналізу художніх текстів, а також студіювання творчості Кобзаря.

Художня мова поезії Т. Шевченка багата на власні назви, які існують не самі по собі, а несуть значне художнє, ідейне, змістове навантаження. Онімний простір поетичних творів Т. Шевченка є досить розгорнутим, цікавим і різноплановим. У розвідці подано кількісну характеристику топонімів різних груп, визначено функції географічних назв, які представлені у віршах Кобзаря на різних рівнях: від макро– до мікротопонімії. Так, макротопоніми виконують переважно хронотопну функцію та виступають засобом стилізації художнього твору. Головними функціями ойконімів є номінативна, локалізаційна та конкретно-географічна, а мікротопонімів – номінативна та експресивна. Більшість топонімів: *Україна, Київ, Канів, Почаїв, Дніпро, Москва, Кос-Арал* – є маркерами реального простору, який легко сприймають читачі. Ойконіми *Батурич, Берестечко, Запорожжя*, макротопоніми *Візантія, Єгипет, Ватикан, Бессарабія* тощо переносять читача в минуле, свідками подій якого не могли бути ні Т. Шевченко, ні адресати його віршів. Відповідно, ці оніми сприймаються як уявний світ. Отже, просторовий континуум поетичних творів Тараса Шевченка, на нашу думку, найчастіше можна кваліфікувати як об'єктивний простір, рідше як художній.

Ключові слова: континуум, час, простір, топонім, функційні особливості, поетичний твір.

Постановка проблеми. Термін *континуум* уведено в науковий обіг у другій половині ХХ століття. Саме в цей час розвиваються такі галузі мовознавства, як когнітивна лінгвістика, функціональна лінгвістика, лінгвістика тексту, комунікативна лінгвістика тощо, які послуговуються цим терміном. Яке ж значення закріплене за поняттям *континууму*? Лінгвістика тексту, зокрема, трактує його як «категорію тексту, зумовлену просторово-часовою взаємодією його породження і сприйняття» [1, с. 176]. Т. Щенко зазначає, що «час і простір – універсальні категорії матеріального світу. Без них текст як відображення фрагмента реальної дійсності і певної ситуації спілкування

існувати не може» [1, с. 176]. Ф. Бацевич, фахівець у галузі комунікативної лінгвістики, визначає *континуум* як категорію дискурсу, «зумовлену просторово-часовою взаємодією його породження і сприйняття, а також подвійної динаміки інформації» [2, с. 347].

Назване поняття активно функціонує й у літературознавстві, оскільки забезпечує логічну організацію текстів. У працях дослідників літератури в такому ж значенні частіше вживається термін *хронотоп*. Хронотоп – «це взаємозв'язок часових і просторових характеристик зображених у художньому творі явищ. Час у художньому світі (творі) постає як багатовимірна категорія, в якій розрізняють фабульно-сюжетний час і оповідально-розповідний (нараційний) час. У такий спосіб виявляють розбіжність між тим, коли згадані, описані події відбулись і коли про них повідомив оповідач або розповідач як свідок і учасник цих подій чи тільки інформатор, який певним чином довідався про них <...> Характер і особливості хронотопу залежать від родо-жанрової структури твору, невіддільні від його суб'єктивної системи і є важливим чинником стильової визначеності художнього твору» [3].

Вивчення топонімів як маркерів просторового континууму поезії Т. Шевченка, на нашу думку, має важливе практичне значення для здійснення цілісного лінгвістичного аналізу художнього тексту, а також і теоретичне – для студіювання творчості Кобзаря.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження просторово-часового континууму (хронотопу) поетичних творів Т. Шевченка висвітлено в розвідці Н. Лисюк [4, с. 651–654]. Авторка зазначає: «Хронотоп поезії Шевченка – художній образ часово-просторового континууму, наповненого вибраними об'єктами як природного, так і рукотворного походження, заселеного людьми ...» [4, с. 651]. Аналізу антропонімів у поетичних творах Т. Шевченка присвячена стаття В. Чабаненка, дослідження топоніміки України у творчості Кобзаря частково здійснено М. Фененком і Д. Бучком. Отже, поетична спадщина Т. Шевченка з погляду функціонування у ній власних назв, зокрема топонімів, залишається нині маловивченою, що й зумовлює актуальність нашої розвідки.

Метою статті є здійснення лінгвістичного аналізу топонімів у поетичних творах Т. Шевченка на різних рівнях (від макро– до мікротопонімії), кількісної характеристики різних груп топонімів, визначення функцій географічних назв як маркерів просторового континууму.

Для реалізації мети вважаємо за необхідне виконати такі завдання:

- 1) опрацювати перший і другий томи «Конкорданції поетичних творів Тараса Шевченка»;
- 2) здійснити кількісну характеристику різних груп топонімів;

3) з'ясувати функції географічних назв у поезії Кобзаря.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, просторовий континуум як текстова категорія може реалізовуватися за допомогою лексичних елементів із семантикою місця. Наприклад:

«1) слова, семантичним змістом яких є просторові координати: *верх, низ, бік, поверхня, центр, праворуч, ліворуч, місце* тощо;

2) лексичні одиниці, що є назвами обмеженого простору: *дорога, шосе, майдан, галявина, поле, бульвар, парк, поле, гай, ліс;*

3) прийменники просторового значення: *під, над, біля, в, при, навколо;*

4) топоніми: *Карпати, Вовчі Гори, Дунай, Запоріжжя, Конка, Донецьк;*

5) екзотизми: *сакля, аул, махараджа, тореадор, сарі, барбекю;*

6) власні назви, що є культурно-етнічними маркерами певної країни: *Шевченко, Котляревський, Скворода, Пушкін, Достоевський, Гаšek* тощо;

7) назви просторових меж: *край, межа, горизонт, обрій*» [1, с. 181].

Поезія ж, як зауважують дослідники віршового мовлення [5, с. 127], – це явище емоційно-естетичного освоєння світу, система, яка існує сама собою й характеризується законами внутрішнього розвитку, тенденціями заміни традиційного новаторським, постійним оновленням поетичних формул, взаємодією усталеного загально-поетичного та індивідуально-авторського в стилістичних засобах української мови [6, с. 324]. Поетоніми (літературно-художні оніми) виконують у творі характеризуючу, стилістичну, ідеологічну й інші функції [7, с. 113–114]. Саме топоніми є найбільш очевидним і чітким засобом локалізації місця дії у творі та мають конкретне емоційно-експресивне навантаження. Водночас географічні назви – це невід'ємна частина лексичного фонду мови. Ойконіми, зокрема, безпосередньо пов'язані з життям людей, мають здатність передаватися без значних структурних змін від одного покоління до другого, зберігають у собі пам'ять про найдавніші народи, що заселяли певну територію, є одним із найважливіших класів топонімії загалом. Вони є живим свідком, голосом минулого, одним із найцінніших, неповторних, унікальних джерел історії, географії, етнографії і, найголовніше, – лінгвістики. У кожному з них – думка, образ, частина світогляду, а найчастіше – бажання виділити той чи інший об'єкт із безлічі подібних [8, с. 3].

Художня мова поезій Шевченка багата на власні назви, які існують не самі по собі, а несуть значне художнє, ідейне, змістове навантаження. Завдяки їм текст набуває художньої виразності, мальовничості, образності, емоційної сили. Вживання онімів – це доволі зручний і стислий спосіб передачі насиченої інформації, яка втрачає свою цінність і своє багатство у разі спроби трансформувати її іншими способами. Усвідомлення ролі онімів дає змогу повніше відтворити в уяві картини життя українського народу, змальовані письменником, встановити зв'язок між ними, зрозуміти авторську позицію, ставлення до зображуваних подій.

Онімний простір поетичних творів Т. Шевченка є досить розгорнутим, цікавим і різноплановим. Поет зв'язує восдино давнє й сьогоденне, свою Вітчизну з близькими й далекими землями.

Дослідження функційних особливостей топонімів у поетичних творах Т. Шевченка нами здійснено на основі опрацювання першого і другого томів «Конкорданції поетичних творів Тараса Шевченка» [9] та збірки «Кобзар» [10].

З-поміж географічних назв, зафіксованих на сторінках видання «Конкорданції...», можна виокремити такі групи:

– *макротопоніми* (Візантія, Бессарабія, Ватикан, Єгипет, Україна, Польща, Русь...);

– *хороніми* (Волинь, Волощина, Запоріжжя, Московщина, Полісся, Кубань);

– *інсулонім* (Кос-Арал);

– *гідроніми* (Дніпро, Дністер, Дунай, Дон, Іква);

– *мікротопоніми* (Боровиків хутір, Ливанське поле, Холодний Яр);

– *ойконіми* (Батурич, Бендери, Берестечко, Вільшана, Канів, Київ, Почаїв, Путивль, Чигирин...).

Така кількість географічних назв допомагає читачеві чітко уявити місце розгортання подій, тобто, найчастіше названі групи топонімів виконують номінативну, локалізаційну та конкретно-географічну функції.

Найбільш частотним за вживанням у поетичних творах автора (265 разів) є макротопонім *Україна* (*Вкраїна*): «Давно колись це діялось / У нас на *Вкраїні*...» [10, с. 76]; «Подивлюсь тепер на матір, на свою *Вкраїну*...» [10, с. 101]; «І ніби сам перелечу / Хоч на годину на *Вкраїну*, / На неї гляну, подивлюсь...» [10, с. 186] і т.п. Це ще раз доводить, що тема України займає провідне місце в творчості Т.Г. Шевченка: «...похोвайте / Мене на могилі, / На *Вкраїні* милій, / Щоб лани широкополі, / І Дніпро, і кручі / Було видно, було чути, / Як реве ревучий», — писав поет у «Заповіті». Крім цього, на нашу думку, в такий спосіб автор робить гнівний виклик проти загальноприйнятої в ті часи назви *Малоросія*.

На другому місці за частотністю вживання стоїть ойконім *Київ* (51 фіксація). Він поєднується з епітетами *великий, прекрасний, золотоголовий, святий*: «*Святий Київ* наш великий...» тощо. Ця лексема виступає переважно як засіб локалізації місця події. Автор підкреслює, що саме Київ є центром культурного, освітнього, релігійного та політичного життя. Наприклад: «Піду помолюся / Усім святим у *Києві*, / Та й знову вернуся» [10, с. 139] або ж «У *Києві* на Подолі / Козаки гуляють» [10, с. 178]; «До чорта в гості! / Чуєш! Чуєш! У *Києві* всі дзвони дзвонять. / Чи бачиш, он огонь горить...» [10, с. 202].

Ойконім *Москва* у різних морфологічних варіантах вживається 26 разів, при цьому характеризується негативним емоційним забарвленням. Так, у посланні «І мертвим, і живим...» читаємо: «Раби, подножки, грязь *Москви*, Варшавське сміття – ваші пани...». Долі обезчещених дівчат-українок теж пов'язані з Москвою: «За тихим Дунаєм; А може, вже в *Московиціні* другу кохає...» [10, с. 24] або ж «...Жартуючи кине; Піде в свою *Московицину*, А дівчина гине...» [10, с. 23] тощо.

Інші топоніми Т. Шевченка вживає значно рідше. Попри це, кожен із них, окрім основної, номінативно-локалізаційної, виконує ще й певну символічну функцію. Так, ойконіми *Батурич, Берестечко, Чигирин* сприймаються читачем як символи трагедії та народної звияги: «Я була ще недолітком, / Як *Батурич* славний / Москва вночі запалила...»; «Й зотліла у хаті, / Бо нікому в *Батурині* / Було поховати...» [10, с. 129]; «Гетьмани, гетьмани, якби то ви встали, / Встали, подивились на той *Чигирин*, / Що ви будували...», «Та й що з того, що згадаєш? / Згадаєш – заплачеш. / Ну, хоч глянем на той *Чигирин*, / Колись-то козачий...», «І смеркалося, а в *Чигирині*, / Як у домовині, / Сумно-сумно» [10, с. 49]; «Круг містечка *Берестечка* / На чотири милі / Мене славні запорожці / Своім трупом вкрили» [10, с. 214].

Гідронім *Дніпро* поет також доволі часто використовує у своїх поетичних творах (76 фіксацій різних граматичних форм). Найчастіше цей онім виконує конкретно-географічну функцію: «...Неначе над *Дніпром* широким, В гаю – предвіч-

ному гаю, Поставлю хаточку... *Дніпро*, Україну згадаєм, Веселі селища в гаю, Могили-гори на степах – І веселенько заспіваєм» [10, с. 292]. Він входить до складу:

а) порівнянь: «*Дніпро* берег рие-рие, Мов козак той зажу-рився, Що без долі, без родини Та без вірної дружини»;

б) уособлень: «А долі сивий наш Козак *Дніпро* з луками виграває»; «оставсь би сиротою З святими горами *Дніпро*...»;

в) звертань «Ой, *Дніпре* мій, *Дніпре*...».

Названий гідронім найчастіше поєднується зі словами *батько, козак, сирота, сивий, друже*, нерідко супроводжується епітетами *дужий, широкий, святий* тощо.

Інсулонім *Кос-Арал* переносить читача на Аральське море. Спогади автора про острів автобіографічні: «Уже й гуляю / По цім Аралу; і пишу. / Віршю нищечком, грішу» [10, с. 197]; «Прощай, убогий *Кос-Арале*. Нудьгу закліваю мою Ти розва-жав-таки два літа. Спасибі, друже».

Мікротопонім *Ливанське поле* поет уводить у порівняльний зворот: «Мов кедр серед поля / *Ливанського*, у кайданах / Став Гус перед ними!» (поема «Єретик») [10, с. 118]. Силу духу, незламність Яна Гуса Шевченко передає експресивно-порівнянням із вічнозеленим могутнім деревом. Онім *Боровиків хутір* виконує локалізаційну функцію у творі «Гупалівщина»: «Догнав своїх. *Боровиків* / Вже *хутір* минають.» [10, с. 58]. Мікротопонім *Холодний Яр* вжито поетом в однойменному вірші. Експресію трагічних подій періоду Гайдамаччини, тривоги та суму автора через те, що його сучасники пасивні, а до Яру «...вже ... / І стежки малої / Не осталося» [10, с. 147] підкреслюють атрибутивні компоненти *глибокий, страшний (Яр)*.

Висновки. Здійснений нами аналіз функційних особливостей топонімів у поезії Т. Шевченка свідчить про те, що географічні назви представлені в них на різних рівнях: від макро– до мікротопонімії. Макротопоніми виконують переважно хроно-топну функцію та виступають засобом стилізації художнього твору. Головними функціями ойконімів є номінативна, локалізаційна та конкретно-географічна, а мікротопонімів – номінативна, локалізаційна та експресивна. Більшість топонімів: *Україна, Київ, Канів, Почаїв, Дніпро, Москва, Кос-Арал* – маркери реального простору, який легко сприймається читачами. Ці місця безпосередньо пов'язані з долею самого поета. Ойконіми *Батурын, Берестечко, Запорожжя*, макротопоніми *Візантія, Єгипет, Ватикан, Бессарабія* тощо переносять читача в минуле, свідками подій якого не міг бути ні сам Т. Шевченко, ні адресати його віршів. Відповідно, ці оніми сприймаються як уявний світ. Отже, просторовий континуум поетичних творів Тараса Шевченка, на нашу думку, найчастіше можна кваліфікувати як об'єктивний простір, рідше як художній.

У нашій розвідці проаналізовано лише частину географічних назв, які функціонують у віршах Т. Шевченка. На сторінках поетичних збірок автора – низка інших онімів різних класів, які є маркерами українства та просторово-часового континууму. Цей матеріал слугуватиме перспективою подальших досліджень.

Література:

1. Єщенко Т.А. Лінгвістичний аналіз тексту. Київ, 2009. 264 с.
2. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики. Київ, 2009. 376 с.

3. Словник літературознавчих термінів. URL: <https://ukrlit.net/info/dict/2bkb0.html>
4. Шевченківська енциклопедія : в 6-ти т. Т. 6. С. 651–654. URL: <https://www.academia.edu/32204207>
5. Ричагівська Ю.С. Стилістичні особливості повторів у поетичному мовленні. *Наукові записки. Серія «Філологічна»*. 2012. Вип. 22. С. 126–131.
6. Загнітко А.П. Сучасні лінгвістичні теорії. Донецьк, 2006. 335 с.
7. Бучко Д., Ткачова Н. Словник української ономастичної термінології. Харків, 2012. 256 с.
8. Стрижак О.С. Про що розповідають географічні назви. Сліди народів на карті УРСР. Київ, 1967. 127 с.
9. Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка : у 4 т. / ред. й упор. О. Ільницького, Ю. Гавриша. Едмонтон-Торонто (Канада), 2001.
10. Шевченко Т. Кобзар. Київ, 2001. 344 с.

Volianiuk I. Toponyms as markers of the spatial continuum

Summary. The article provides a linguistic analysis of toponyms as markers of the spatial continuum in Taras Shevchenko's poetic works. The material for the reconnaissance was the publication "Concordance of Taras Shevchenko's Poetic Works" (vols. 1, 2). The author highlights the interpretation of the concept of continuum in the linguistic and literary fields; determined that the spatio-temporal interaction (otherwise – the continuum) is the basis of the logical organization of texts of any functional style. Toponyms are the lexical units providing the localization of events in the text is built. The study of toponyms as markers of the spatial continuum of Taras Shevchenko's poetry is of great practical and theoretical importance for the implementation of a holistic linguistic analysis of literary texts, while studying the work of Kobzar.

The artistic language of Taras Shevchenko's poems is rich in proper names, which do not exist in themselves, but carry a significant artistic, ideological, semantic load. The onym space of T. Shevchenko's poetic works is quite detailed, interesting and diverse. The research presents a quantitative description of toponyms of different groups, identifies the functions of geographical names, which are presented in the poems of Kobzar at different levels: from macro– to microtoponymy. Thus, macrotoponyms perform mainly a chronotopic function and act as a means of stylization of a work of art. The main functions of oikonyms are nominative, localization and specific-geographical, and microtoponyms – nominative and expressive. Most toponyms (Ukraine, Kyiv, Kaniv, Pochaiv, Dnipro, Moscow, Kos-Aral) are markers of real space that is easily perceived by readers. The oikonyms Baturyn, Berestechko, Zaporizhia, the macrotoponyms Byzantium, Egypt, the Vatican, Bessarabia, etc. transport the reader to the events of the past, which neither T. Shevchenko himself nor the addressees of his poems could witness. Accordingly, these onyms are perceived as an imaginary world. Thus, the spatial continuum of Taras Shevchenko's poetic works, in our opinion, can often be qualified as an objective space, less often as an artistic one.

Key words: continuum, time, space, toponym, functional features, poetic work.